

УДК 330.33.012:338.432

*Я. П. Березівський,
асистент, Львівський національний університет ветеринарної медицини та
біотехнологій імені С.З. Гжицького*

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РОЗВИТКУ АСОЦІЙОВАНИХ ФОРМ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ

На основі дискусійного аналізу проведено теоретичні узагальнення і систематизовано заходи щодо вдосконалення виробничих відносин, зміст яких полягає в сприянні розвитку ринкового середовища шляхом формування ефективнішої власності і забезпечення можливостей її економічної реалізації. Дано оцінку і визначено шляхи трансформаційних процесів у розвитку асоційованих форм аграрного бізнесу.

By way of discussing analysis it has been presented theoretical generalizations and systematization of measures on improving of production relations which are to contribute the development of market environment by forming effective ownership and providing possibilities of its economic realization. The ways of transformation processes in the development of associated forms of agrarian business has been defined and estimated.

Ключові слова: трансформаційні процеси, реформування, власність, відносин власності, пореформений період.

ВСТУП

Великим кроком на шляху реформ було надання суб'єктам господарювання повної самостійності в питаннях виробництва, вибору партнерів, постачальників, форм реалізації продукції і найголовніше — форм господарювання. Самостійність у господарюванні означає і повну відповідальність за результати діяльності. Згідно з чинним законодавством держава не відповідає за результати роботи підприємств недержавної форми власності, а власник (чи власники) несе не тільки повну відповідальність, але й зацікавлений у досягненні високих кінцевих результатів. Міра відповідальності підприємницьких структур перед державою, споживачами, постачальниками, працівниками підприємства регламентована Законами України, установчими документами, колективними угодами, контрактами тощо. Ті господарства, де є підприємливі керівники і селяни, спромоглися використати наявні можливості й законодавчу базу для формування докорінно нових механізмів та форм господарювання.

З іншого боку, необхідно забезпечити всебічний розвиток усіх форм господарювання, які реалізують ефективне функціонування сільськогосподарського підприємства в ринковому середовищі. При цьому під ефективністю функціонування слід розуміти не тільки отримання при-

бутку, але й вирішення соціальних питань (забезпечення робочих місць, підтримку на належному рівні доходів селян, розвиток соціальної інфраструктури тощо).

Наявність альтернативних варіантів для вибору оптимальної у певних умовах форми господарювання вимагає забезпечення рівноправності різних форм, під якою слід розуміти створення державою однакових економічних "правил гри" для всіх без винятку форм господарювання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даного дослідження є проведення теоретичних узагальнень на основі дискусійного аналізу і систематизація заходів щодо вдосконалення виробничих відносин, зміст яких полягає в сприянні розвитку ринкового середовища шляхом формування ефективнішої власності і забезпечення можливостей її економічної реалізації, а також дати оцінку і визначити шляхи трансформаційних процесів у розвитку асоційованих форм аграрного бізнесу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Вченими економістами-аграрниками досить широко досліджено різні аспекти власності та форм господарювання тощо [1—9].

І все-таки є необхідність узагальнено роз-

глянути трансформаційні процеси у розвитку саме асоційованих форм аграрного бізнесу в пореформений період.

На сьогодні немає потреби пошуку нових назв аграрних формувань без докорінної зміни їх організаційної основи, заміни старих виробничо-господарських схем новими, які передбачають науково обгрунтовані підходи до спеціалізації виробництва та його концентрації з першочерговим переглядом механізмів мотивації праці.

Слід погодитись із досить вдалим висловлюванням В. А. Валентинова, який відмічає, що питання про визначення "найкращої" форми є методологічно некоректним, адже головний здобуток у даному випадку полягає в можливості вибору оптимальної форми в контексті певних соціально-економічних умов господарювання. Неможливо порушувати питання про оптимальність безвідносно конкретного виробничого середовища, яке потребує організаційного оформлення. Стан цього середовища є визначальним чинником організаційного розвитку.

Водночас відсутність найкращої форми не знімає проблеми обгрунтування критерію оптимальності форм. Цим критерієм, на нашу думку, є відповідність форми змісту, під яким ми розуміємо можливість найповнішої реалізації економічного інтересу суб'єкта господарювання. Ідеальною формою з точки зору цього критерію є фермерське господарство або приватне підприємство, в якому одна людина, керуючись власним економічним інтересом, вирішує комплекс господарських питань і має необхідні мотиваційні підстави для ефективного господарювання.

Слід намагатись, щоб кожний працівник будь-якої організаційно-правової структури був мотивований до ефективної діяльності так, як фермер, добробут якого безпосередньо залежить від якості підприємницьких рішень, що приймаються ним. Не в усіх випадках такої мотивації можна досягти, але до цього треба прагнути, і саме це визначає оптимальність даної форми в конкретних соціально-економічних умовах [2, с. 206—207].

Звідси, форма господарювання, як будь-яка форма взагалі, виконує функцію вираження змісту — в даному випадку реалізації економічного інтересу. Тобто перспективу матимуть ті форми, де відчуття власності є максимальним, а мотивація праці наближена до мотивації фермера.

Одна з основних проблем реформування відносин власності в сучасних умовах — це недосконалий розподіл прав власності, що означає одержання селянами об'єктів земельної та майнової власності незалежно від намірів щодо характеру їх продуктивного використання. Ця проблема є специфічною саме для пореформеного етапу розвитку аграрного сектора, оскільки у реформаційному етапі ставилась проблема не розподілу, а формування права приватної власності на чинники і результати виробництва.

На думку В. А. Валентинова, економічний зміст

проблеми оптимальності розподілу прав власності пояснюється так званою теоремою Коуза: якщо права власності чітко визначені й трансакційні витрати дорівнюють нулю, незалежно від розподілу прав власності буде досягнуто найкращий з точки зору суспільного добробуту результат.

Складові теореми фактично являють собою формування тих завдань, які потрібно вирішувати на пореформеному етапі: 1) чітке визначення прав власності; 2) мінімізація трансакційних витрат, тобто складнощів здійснення ринкових трансакцій. Якщо ці завдання будуть вирішені, то максимальні обсяги виробництва будуть досягнуті незалежно від розподілу прав приватної власності на землю і майно між суб'єктами господарювання [2, с. 198—199].

Нами узагальнено результати досліджень цих проблем і наведено структуру власності селянина залежно від категорії власності (рис. 1). Наведені дані свідчать, що за умови приватної (індивідуальної) власності юридично і фактично вирішується право користування, споживання і відчуження власності, тобто за цих умов власність є ефективною. При приватно-спільній власності: право користування юридично вирішене, а практично — ускладнене в зв'язку з необхідністю організації цілісності земельно-майнових комплексів; право споживання обумовлено тим, що юридично використовується орендна плата, але фактично вона занижена і досить часто застосовується у натуральній формі; право відчуження юридично вирішено, а практично ускладнено в зв'язку із складністю виділення земельних чи майнових часток у натурі. Усе це дає підстави характеризувати приватно-спільну власність як малоефективну. На початку аграрної реформи ніхто не ставив завдання "капіталізації" сільського господарства. Вчені-аграрники, політики і практики повторювали положення, що земля повинна знаходитись у власності тих, хто її обробляє (оренда землі це виключає), необхідно поєднати власність і працю (наймана праця це також виключає).

Слід погодитись з тезою П. Т. Саблука про те, що найвища ефективність виробництва досягається за умов тотожності власності й праці. Теоретично таке положення, напевне, ні в кого заперечень не виникає, коли мова йде про так звану "трудоу" приватну власність на землю, засоби і результати праці, засновані на її основі "трудоу" господарства, то стосовно мотивації до ефективної праці, раціонального використання землі інших засобів виробництва такі господарства найбільш ефективні. Поєднання в одній особі функцій власника, господаря і працівника самозабезпечує сумлінне і творче її ставлення до виконання усіх господарських функцій.

У ринковій економіці, включаючи аграрний сектор, людина може реалізувати свою здатність до праці шляхом самозайнятості, коли вона виступає водночас власником і самостійним виробником, або як працівник, що пропонує свою робочу

Рис. 1. Структура власності селянина [2, с. 199—200].

силу для надання послуг власникові засобів виробництва. Самозайнятий працівник є реальним господарем виробленої ним продукції та отриманого доходу.

Незалежно від форми зайнятості селян, особливо найманих працівників, трудові відносини їх повинні регулюватись законодавством щодо нормування та оплати праці з урахуванням міжнародних стандартів з тим, щоб забезпечити соціальний захист аграріїв від надексплуатації і гарантувати їм належний заробіток, який би забезпечував гідні умови життя в сільській місцевості та розширене відтворення робочої сили працівників аграрної сфери [8].

І все-таки слід відмітити, що більшість найманих працівників — це колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств, які отримали свої земельні й майнові паї і здали їх (його) в оренду власнику господарства. Створюється специфічна для України ситуація, що роботодавець одночасно виступає щодо своїх найманих працівників орендарем їх землі і майна, тобто певною мірою залежить від них, а наймані працівники є власниками тимчасово відчуженої землі або майна і працюють за наймом. Тому в соціальному плані така трансформація колишніх асоційованих власників-працівників у власних робітників може оцінюватись неоднозначно, хоча наша країна свідомо трансформувала соціалістичну економіку в ринкову, соціальна ж уразливість останньої добре відома. Мова йде про соціальний диспаритет (нерівність у доходах і багатстві), безробітті тощо. При цьому не всі суб'єкти економіки, навіть селяни, які отримати землю, у змозі організувати власне, а тим більше рентабельне господарство, чима-

ло землевласників змушені працювати за наймом. Ринкова економіка справедлива лише щодо того, що у кожного є вибір, і як він скористається ним — це вже його особиста справа. З цього приводу ще на початку ХХ ст. М. Туган-Барановський писав, що у всіх народів ми бачимо, що поруч з дуже багатими людьми є дуже вбогі, але в одних народів такі різниці більші, у других — менші. Чи можна тоді дивуватися, що пекуча ворожнеча роздирає сучасне суспільство і що всі ми живемо, наче на краю вулкана? Відчай і ненависть народних мас завжди можуть спалахнути і довести державу до загибелі [9, с. 60—61]. Але в сучасних умовах кожна економічно розвинута країна проводить ефективну соціальну політику, спрямовану на пом'якшення соціального диспаритету, формування потужного середнього класу. Сільському господарству в цілому і функціонуванню усіх організаційно-правових форм надається вагома підтримка, а ринок робочої сили і використання найманої праці регулюються державою і Україна повинна це врахувати, цивілізувавши умови найму. Отже, проблема чіткості визначення права власності свідчить про синтетичний характер категорії власності, її багатокомпонентність, що дає підстави вести мову про певний континуум можливостей її реалізації. Функціональна синтетичність власності виявляється, перш за все, у наявності сукупності її економічних складових: права користування і визначення напрямів користування активом; права споживання та отримання доходу від активу; права відчуження активу. Відчуття або сприйняття власності є адекватним, якщо виконуються всі зазначені економічні складові права власності, немає суттєвих розходжень між юридичним і фактичним станами.

Ефективність власності визначається фактичним станом наявності економічних складових, а відчуття власності є не стільки її суб'єктивним сприйняттям, скільки об'єктивним відображенням ступеня відпрацьованості її економічних складових.

Нами опрацьовано і систематизовано чинники невизначеності прав власності й механізми їх реалізації у пореформений період (рис. 2). Одним із важливих чинників невизначеності прав власності є відсутність у значної частини селян Державних актів на право власності на землю. Нечіткість прав власності породжує проблеми опору власників підприємства селянам у вилученні їх земельних паїв. Чітка специфікація права власності за допомогою Державних актів необхідна для вирішення питання про передачу землі в заставу під кредити, внесення у статутні фонди приватних аграрних підприємств (крім акціонерних товариств), продажу під інвестиції.

Ефективним механізмом руху землі до суб'єктів господарювання є оренда, яка слугує засобом розв'язання протиріччя між власністю і формою господарювання, є дешевим в плані трансакційних витрат засобом формування крупних організаційно-правових структур без відчуження права власності. В економічній літературі зазначається, що саме створення орендно-приватних (приватно-спільних) підприємств у сільському господарстві України робить можливим отримання в оренду та використання земельних ділянок як єдиного земельного масиву без їх розмежування. Таким чином, видача Державних актів на право приватної власності на землю не призводить до парцеляції землі колишнього колективного сільськогосподарського підприємства. Крім того, не відбувається руйнування існуючих майнових комплексів господарств, обмежується необхідність проведення шляхових мереж між дрібними земле-власниками, що дозволить зберегти родючість землі сільськогосподарського призначення [3, с. 19].

Відповідні складнощі здійснення ринкових трансакцій з власністю селян значною мірою зумовлені технологічною цілісністю земельно-майнових комплексів, що веде до технологічних обмежень на вільний рух об'єктів власності і таким чином підвищення трансакційних витрат. Іншим

Рис. 2. Чинники невизначеності прав власності та механізми їх реалізації у пореформений період

чинником, що ускладнює формування сприятливого для розвитку ринкового обміну інституційного середовища, є наявність правових обмежень, зокрема у сфері купівлі-продажу землі. Створення максимальної свободи і можливостей для руху об'єктів купівлі-продажу сприяє мінімізації трансакційних витрат, а тому слід сприяти формуванню ринку майнових паїв, шукати шляхи конвертації майнових сертифікатів у цінні папери, які б вільно обертались на фондовому ринку. Це дало б можливість залучити майнові паї в економічний обіг, уникаючи такий важливий чинник трансакційних витрат, як їх вилучення в натурі. За цих умов можливий продаж майнових паїв, конвертованих у цінні папери, за реальними ринковими цінами, які можуть відхилятися від номінальної вартості.

Аграрна криза опосередкованого прояву набуває саме в кризі виробничих відносин. В умовах пореформеного розвитку аграрного сектора недосконалість виробничих відносин може породжувати негативні зрушення в розвитку системи продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві. В. А. Валентинов наголошує, що якщо в період проведення аграрної реформи сутність розвитку виробничих відносин можна виразити через категорію "трансформація", то для пореформеного розвитку має бути характерним їх поглиблення шляхом забезпечення більш чіткого визначення прав власності й розширення діапазону можливих маніпуляцій з цими правами [2, с. 202].

У пореформений період необхідно здійснити

низку заходів щодо вдосконалення виробничих відносин, зміст яких полягає у сприянні розвитку ринкового середовища шляхом формування ефективнішої власності (тобто її чіткішого визначення) і забезпечення можливостей її економічної реалізації. Зокрема, в частині чіткішого визначення прав власності необхідно: 1) у сфері земельних відносин: уточнити норми безоплатної передачі землі; уточнити розмежування державної і комунальної власності; уточнити статус земельних ділянок під багаторічними насадженнями; прийняти закони про оцінку землі, іпотеку землі і земельний банк; 2) у сфері майнових відносин: надати майновому сертифікату статус правостановлюючого документа або цінного паперу; відрегулювати порядок амортизаційних відрахувань при оперативній і фінансовій оренді; уточнити порядок формування власного майна орендарями при оперативній оренді майнових комплексів; 3) у сфері трудових відносин: зобов'язати роботодавців забезпечувати рівень оплати праці, встановлений законодавством, і терміни оплати; розробити порядок формування пенсійного фонду працівників найманих фізичними особами; визначити межу категорії безробітного за рівнем доходу при наявності земельної ділянки. В частині зменшення трансакційних витрат потрібно: 1) у сфері земельних відносин: забезпечити можливість передачі землі в заставу під кредити, внесення у статутні фонди приватних підприємств, продажу під інвестиції; 2) у сфері майнових відносин: упорядкувати систему обліку майнових паїв при оперативній оренді; сприяти продажу селянами майнових паїв; створити умови для продажу майнових сертифікатів за реальними ринковими цінами; розробити порядок продажу майнових паїв як за номіналом, так і конвертованих у цінні папери за цінами попиту і пропозиції; 3) у сфері трудових відносин: внести зміни до трудового кодексу стосовно можливості використання найманої праці фізичними особами.

ВИСНОВКИ

Звідси, трансформаційні процеси у розвитку асоційованих форм аграрного бізнесу на перспективу будуть відбуватися в напрямі розширеного розвитку аграрних формувань на засадах приватної власності на землю і майно, широкого використання асоційованого членства та колективних форм організації праці (приватно-спільної власності). Однією з форм таких аграрних підприємств є ті підприємства, які створені двома і більше особами-засновниками, частина особистого майна в яких є незначною, але вони є власниками-господарями підприємства і здійснюють управління ним, їм належить вироблена продукція, вони розпоряджаються отриманою виручкою від реалізації продукції. Функції менеджменту, організації виробництва виконують засновники-господарі, а орендодавці є найманими працівниками, не беруть участі в управлінні виробничою і комерційною діяльністю, а за передані в оренду землю і майно одержують орендну плату. До таких аграр-

них підприємств належать господарські товариства і значна кількість приватних підприємств. Другим типом приватно-спільних підприємств у сільському господарстві є трудові асоціації власників, серед яких найбільш поширеною їх організаційно-правовою формою є сільськогосподарські виробничі й обслуговуючі кооперативи. Свою діяльність кооператив здійснює на основі статуту й установчого договору і має кількісний склад не менше трьох членів. Крім того, передбачена можливість асоційованого членства в кооперативі, а асоційованими членами можуть бути особи, що визнають статут і здійснили грошовий та майновий внески в розвиток кооперативу, але не беруть трудової участі в його діяльності й у виробничих кооперативах порівняно з іншими організаційно-правовими формами і полягають в тому, що асоційовані члени не беруть участі в управлінні господарською діяльністю, що підвищує його ефективність.

Література:

1. Березівський П.С. Становлення та ефективність функціонування сільськогосподарських виробничих структур різних організаційно-правових форм: монографія / [П.С. Березівський, О.Й. Березівська, З.П. Березівський, О.Б. Садура, Н.П. Особа]. — Львів, 2007. — 202 с.
  2. Валентинов В. А. Регулювання міжгалузевих відносин в системі аграрної політики / В. А. Валентинов. — К.: ІАЕ, 2003. — 332 с.
  3. Загребя І. А. Формування нових соціально-трудових відносин в сільському господарстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук спец.: 08.07.02 / І. А. Загребя. — Дніпропетровськ, 2000. — 20 с.
  4. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І.Г. Кириленко. — К.: ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2005. — 452 с.
  5. Маренич Т. Г. Регулювання економічних відносин на основі господарського розрахунку / Т. Г. Маренич // Економіка АПК. — 2006. — № 5. — С. 79—84.
  6. Маренич Т. Г. Трансформаційна динаміка та механізми економічного регулювання агроформувань (питання теорії, методології, практики): монографія / Т. Г. Маренич. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 454 с.
  7. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2006. — № 12. — С. 34—40.
  8. Саблук П. Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики України / П. Т. Саблук // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 3—10.
  9. Туган-Барановський М. Політична економія: курс популярний / М. Туган-Барановський. — К.: Наук. думка, 1994. — 263 с.
- Стаття надійшла до редакції 15.02.2010 р.*